

Бээзи, Даа кожуун-
нарның алдарлыг
кижилери

Украин
фамилия-
лыг арат

«Айыыл
чок дугуй»

№ 120 (18547)

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садар өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың

сентябрь

25

четверг

Сорулга — спорт тудугларын ажыглалче киирер

Тываның Баштыңының ажил-албаны

Сентябрь 23-те Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол биле Россияның спорт сайыды Виталий Мутконун ажил-агый-жы ужуражылгазы болган. Ол дугайында девискээр-ниң удуртукчузу Вконтакте арынынга дыңнаткаш, республикага Тыва биле Россияның демне-жилгезинин 100 чылының байырлалыга белеткелге деткимчези болгаш идеп-кейлиг киржилгези дээш өөрүп четтиргенин сайытка илереткен.

«Инвестициялар талазы-биле Тываның инфраструктура-зынче хей акша-хөреңгини кол кирип турар яамы — РФ-тин спорт яамызы — деп, Шолбан Кара-оол бижээн.

(Уланчызы 3-кү арында) ➡

Россияның спорт сайыды Виталий Мутко биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол.

Хүннүң медээзи

Тыва — мурнакчыларның санында

Тываның Чазаа социал политика болгаш экономика адырында чартык чылдың бирги кезээниң болгаш бо чылдың сес айының түңнелдерин чугаалажып көргөн.

Тыва Республика улутпур бүдүрүлгелеринин көргүзүлгелеринин талазы-биле 110,7 хуу, ооң иштинде ажыктыг казымалдар тывары-биле — 125,9 хуу, болбаазырадыр бүдүрүлгелер-биле — 104,2, чуртталга бажынарарын кириер хемчээлиниң дүрген өзүлделин-биле — 600, төлевир хандырылгаларының хемчээлиниң өзүлделин-биле — 106,6 хуу бооп, Сибирь Федералдыг округтун регионнар аразында бирги черде чоруп турар. Тудуг ажылдарының хемчээлиниң өзүлделин-биле — 104,2 хуу бооп, Тыва Алтай Республикага аштырып, ийги черде турар.

Алдын казып тыварының хемчээли, 2013 чылдың бо-ла үези-биле деңнээрге, 42,1 кг, азы 3,5 хуу өскөн, ниитизи-биле 1 244 кг болган. Чыл төнчүзүнде 1735 кг деңнелге алдыны казып тывары манаттынып турар.

Хөмүр-даш казып тыварының хемчээли республикадан дашкаар дужаарының көвүдээни-биле 364 муң тонна чедип, 18,6 хуу өскөн. Кастынган хөмүрнүн кол кезини «Тыва даг-руда компаниязы» КХН-ге баар, ол 2014 чылда тывышты 600 муң тоннага чедирер деп планнап турар.

Бо чылдың июль 1-ниң хүнү-биле, шупту категорияның ажил-агыйында мыйыстыг улуг бода мал саны — 179,2 муң баш, шээр мал саны — 1382,5 муң баш четкен. Республикада 206 муң тонна бөдүүн мал чемин белеткээн, ол дээрге эрткен чылдың деңнелинден 14 хуу улгаткан.

Ниитизи-биле аш-чем үлетпүрүнүн кол хевирлеринин талазы-биле өзүлде республикада хайгаараттынып турар. «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилелиниң боттандырылганын дузазы-биле сүттен бүдүргөн чүүлдер 11,6 хуу, эъттен кылган полуфабрикаттар — 8, балыктан кылган аш-чем — 4,9 хуу, макарондан кылыглар — 1,5 катап өскөн.

Бараан рыноктарын өйлээрин хандыра сорулгалыг республиканың Чазаа хүн бүрүдө өртөктерниң мониторингизин чорудуп база ол ышкаш неделя санында көдээ ажил-агый ярмаркаларын эртирип турар.

ТАР-ның ССРЭ-ге каттышканы

Боттанган күзел

Тываның ном үндүрер черинин 1974 чылда «Найрал, акы-дуңмалышкы аас-кежик» деп орус дылга үндүргөн номунга парлатынган Ооржак Лопсаң чаптың «Боттанган күзел» деп эгелиг сактышкынын тыва дылга кызыра очулдургаш, моон адаанда парладывыс.

1944 чылдың чайының төнчүзү, күзүнүн эгези турган чүве. Ынчан Ада-чуртун Улуг дайынынга фашисттер Германияны ССРЭ-ниң удавас тиелээри хөйге тодаргайы-биле билдинип келген. Чөөн-Хемчик кожуунун Баян-Тала сумузунун даргазының албан-хүлээлгезин күүсетпишаан, мал ажылы кылып турган мен.

«Кончуг чугула херек болу берген, Кызылга дүрген чедип келиңер» деп бижээн ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары Тока ат салган телеграмма чедип келген. Чүге хереклээнин кымдан айтырар боор, дүрген Кызылче чоруур ужурга таварыштым. Ол үеде ыңай-бээр маңажып турар машиналар турган эвес, Чадаанага ылгын Доруг адым-биле дүрген чедип

алгаш, манап тургаш, автобуска олурупкаш, Кызыл хоорайга чедип келдим.

Идик-хевим эде кеттинип, шеверленип алгаш, ТАРН ТК-ның бажынынга чеде бердим. Мээң ээлчээм чедип келирге, Чиңгине секретарының кабинетинде кирерин чалады.

Тока дарга мени көрүп кааш, олурган сандайындан тура халааш, өөрүшкүлүү кончуг менээ уткуштур чедип келгеш, хол тудуп мендилешти. Чымчак сандайга олурарынче чалады. Дарга мени хынаан чүве дег, кончуг кичээнгейлиг көрдү. Мен сүрээдеп, чүү болган чоор деп бодап олур мен. Намның Төп Комитетинин Чиңгине секретары Чөөн-Хемчик кожуунда, Баян-Тала сумуунда ажил-херектиң байдалын, Кызыл Шеригге белек чыылдазы кайы хире чоруп турарын сонургап айтыргаш, мээң харымны кончуг кичээнгейлиг дыңнааш, айтырды:

— Чүге силерни мында чалап эккелгенин билер силер бе?

— Билбес мен — деп шынынна чугааладым.

(Уланчызы 2-ги арында) ➡

Культура адырында нарын айтырыглар

Сентябрь 23-те ТР-нин Алдан-Маадыр аттыг Национал музейинге РФ-тин Культура яамызының «Күрүнениң культура политиказының үндезиннери» концепциязынга хамаарыштыр хөй-ниитинин сайгарылгазы болган.

«Төгериң стол» Ниити-россияның улусчу фронтунун Тывада салбырының база бир даргазы, Республиканың Р.Кенденбил аттыг хөгжүм-уран чүүл школа-интернадының директору Тимур Дулуштуң удуртулгасы-биле эрткен. Аңаа республиканың культура адырында бүгү коллективтеринин төлээлери киришкен.

Чугаа уруглар уран чүүлүнге хамаарышкан айтырыглар-биле эгелээн. Уругларның уран чүүл коллективтеринин оран-саваларының, оларның дерил-дезинин, хөгжүм херекселдеринин негелдеге дүүшпейн турары, хөгжүм школаларын дооскан уругларның төрөөн черинге өөредилгезин уламчылаар арга чогу дээн чижектиг айтырыглар хөй болган.

Шак ындыг «чидиг» айтырыглар коллектив бүрүзүнде

бар болганы чугаажок. Ынчалза-даа оларның ниити нарын айтырыгы — культура ажил-дакчыларының акша-шалыңын өстүрери. Ооң уржуу-биле салым-чаянныг уруглар культура талазы-биле өөредилге черлеринче өөренир күзел чок аларганы, ынчангаш көдээ клубтарда чогуур кадрлар чок, бот-тывынгыр артистер азы шуут-ла культурага хамаарылга чок кижилер ажилдап турары дүвүрелди болдурган.

Ол ышкаш олурганнар культура ажилдакчыларының ат-алдарын көдүрер дизе, оларның акша-шалыңын өстүрер ужурлуг деп сагыш-сеткилин өйүп чоруур бодалдарын илереткеннер. Культура ажилдакчыларының акша-хөреңги чок болганындан мергежил талазы-биле билиин бедидип, чурттуң өске регионнарында болуп турар өөредилге курстарынче баар аргазы база чок.

Тыва Үндезин культура төвүнүн директорунун оралакчызы, организастыг айтырыглар талазы-биле килдистин начальниги Айлана Балган кон-

(Уланчызы 2-ги арында) ➡

Тываның Баштыңы — Новосибирскиде

Дүүн Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Новосибирск областың губернаторунга соңгутурган Владимир Городецкийниң албан-дужаалды ээлээниниң езулалына киришкен.

Езулал А.М.Кац аттыг күрүнениң концерт залына болган. Регионнуң Хоойлу үндүрер хуралының депутаттары болгаш өске-даа чалаттырган аалчылар олуржуп турда, байырлыг байдалга ол даңгыракты берген.

Сентябрь 14-те регионнуң баштыңының соңгулдаларында губернаторнуң хүлээлгезин түр када күүседип турар Владимир Городецкий чонунуң үнүн 65 хуу чедип ап, тиилеп үнгөн.

«Новосибирск область — Сибирьниң эртем болгаш культура төвү» — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол демдеглээн. — Ында эң-не эки өөредилге черлеринде Тываның ажы-төлү өөренип турар. Новосибирск областың удуртулга чери-биле ам-даа улам чоок, кады ажылдажылгазынга идегээр-дир мен. Удур-дир харылзаалар болгаш кады ажылдажылга дугайында тодаргай чөпшээржилгеге ат салырын дугуржуп көөр мен» — деп, Шолбан Кара-оол ВКонтакте чөткүзүндө чагыдыкчыларына бижээн.

Культура адырында нарын айтырыглар

(Эгези 1-ги арында).

цепцияда «орус культураның сайзыралы», «улуг орус литература», «улуг орус болгаш Россияның национал чоннарының культуразы» дээн чижектиг сөс каттыжышкыннарының, а харын-даа эгелер аттарының хөйү-биле кирип турарына канчал-даа чөпшээрешпезин илереткен. Чүге дизе ук концепция келир үеде хоойлу болур, а хоойлу Россияның хөй национал чоннарының культуразының сайзыралына улуг салдарлыг. Ынчангаш ону эде көөрү чугула.

Айлана Балганның саналын ТР-ниң Алдан-Маадыр аттыг Национал музейиниң эртем секретары Мариана Мандан-Хорлуу деткип, амгы үеде Тывада түрк бижимелдерлиг Орхон-Енисей тураскаалдарының чогуур деңгелде кадагалаттынмайын турарын чижекке кирип, шак ыңдыг политика-ның уржуундан национал чоннарының үндезин культураларының, төрөөн дылының чидип болурунун айыылы барын демдеглээн.

«Төгерик столдуң» киржикчилериниң көдүргөн айтырыглары шупту ук төлөвилелдин тургузукчуларына чедер.

Шончалай МААТЫ-ООЛ.

Боттанган күзел

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң кежигүннери-биле кады Тываның делегациязы чурукка тырттырган. Чурукту архивтен алган.

(Эгези 1-ги арында).

— Ону кайын билбес деп силер. ТАР-ның ажылчы чоннарының Биче Хуралының VII сессиязынга Совет Эвилелиниң составына Тыва Арат Республиканың кирериниң дугайында Декларацияны 1944 чылдың август 17-де хүлээп алган. Ук Декларацияны Совет Чазакка чедирери-биле силерниң-биле кады Совет Эвилелинге чоруур улус-тур бис — деп, дарга тайылбырлап чугаалады.

Эгезинде «декларация» деп сөстү адап чадап, чүү ыңдыг документ боор деп ужурун билбейн олурдум. Дарганың чугаазындан ол дээрге Тыва Арат Республиканың чонунуң Совет Эвилелиниң Чазакка чоруткан дилег бижии-дир деп билип алгаш, ону чедирери-биле Москва баар, ССРЭ-ниң Чазакка улуг даргалары-биле ужуражып чугаалажыр дээрзин медресеп билдим.

Чингине секретарь нам Төп Комитединиң ажылдакчызы Очурбанакка меңээ дузалажыр даалганы берген. Ооң тайылбыр чугаазын кичээнгейлиг дыңнап тургаш, тыва чоннуң Совет Эвилелиниң составына эки тура-биле кирер дээн декларация бижиин чедирер кончуг хүндүлүг болгаш харысалгалыг даалга меңээ онаашкынын, ону күүседире улуг аас-кежиин дээрзин ханызы-биле билген мен.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунга тыва чоннуң дилээн хандырап дугайында ТАР-ның ажылчы чоннарының Биче Хуралының VII сессиязының Декларациязын чедирери-биле Тыва Арат Республиканың делегациязы 1944 чылдың сентябрь 21-де Москваже чорупкан. Ооң составына үш кижиге кирген: ТАРН ТК-ның Чингине секретары С.К.Тока, ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы А.М.Чымба, малчын араттарның төлээзи мен. Тываның намының, чазакка удуртукчулары бистерни тыва-совет кызыгаарга, Шивилинге чедир үдээш, улуг Совет Эвилелинге, ооң хөй националдыг акы-дунмалышкы чонунга мөгейип, дилегни кылып тургаш, араттарга аас-кежиин дүрген эккээрин бистерге күзээн.

Мен Александр Маньегевич-биле чаңгыс машинага чордум. Саян артын ажар узун орукка чоруп чорааш, омак-хөглүг хөөрежи, күүседип бар чыдар даалгавыстың-даа дугайында чугаалажып чордувус.

— Совет Эвилелинге бир эвес Тыва каттыжа бээр болза, кандыг деп бодаар силер, эш малчын? — деп, кады чораан

даргам айтырды.

— Бир эвес Тыва Совет Эвилелинге каттыжа бээр чүве болза, ол дээрге бистиң араттар аас-кежиктиг болур деп бодаар мен. Бистиң сумуда Ворошилов аттыг МЧАЭ бар, ооң кежигүнү араттар шак ыңдыг бодады илередип турарын чоокта чаа дыңнадым — деп харыылады.

— Оон өске орук бисте чок. Бүгү кожууннарың, сумуларның араттары ынчаар бодап турарлар — деп, Александр Маньегевич мени деткээн.

Абакан хоорайга делегацияның кежигүннери чеде бергеш, демир-оруктуң тускай вагонунга олурупкаш, Москваже чорупкан бис. Алды дүн-хүн чок чоруп келгеш, найысылалга чеде бээривиске вокзалга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң төлээлери, улуг даргалар хүндүткелди-биле уткуп, хүлээп алганнар. «Москва» дээр магаданчыг чараш, улуг гостиницаның дөрткү кадынга чурттадып каан.

Делегацияның даргалары Салчак Тока, Александр Чымба хүнүнүң-не эртен албанының ажыл-херээн кылып чоруптар. Ындыг хүннер элээн уламчылаан, манап чоруп тур бис. Ол үеде Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтуларына шийтпирлиг тулчушкуннар чоруп турган, ынчангаш Совет Эвилелиниң Дээди Совединиң болгаш Чазакка даргаларының кылып ажыл-херектери хөй турганы-биле Тываның делегациязын манадып турганын даргаларыбыс чугаалаар чүве. Даргаларыбыс ажылдап чоруй баарга, анаа олурар эвес ТАР-ның Москвада Онза болгаш бүрүн эргелиг төлээзи Ензак-биле машинага олурупкаш, Москваны сонургап көрүп турдувус, кижиниң хөйүн кайгаар чордум.

Октябрь 10-нуң хүнүндө Салчак Калбакхөрекович омак-хөглүг чанып келгеш, манааныбыс өөрүнчүг медреси дыңнатты: — Даарта Кремль баар бис. Бистерни ССРЭ-ниң улуг даргалары хүлээп алыр!

Мындыг медресе дыңнааш, өөрүүрүнүң орнунга сүрээдей берген мен. Тока дарганы көөрүмге база-ла дүвүрөп турар хире болду, ийи-үш удаа ыңай-бээр телефон долгап чугаалашкаш, даарта хуралга чугаалажыр Декларациязын тудуп алгаш, каш катап номчуду-даа.

Кадарчы кижиге болгаш октябрь 11-де сыгыр даң бажында туруп келдим. Салчак дарга мени-даа мурнай одунган хире, омак-сергээ, өөрүшкүлүү кончуг кылаш-тап тур.

Делегацияның составында кирип турар ТАР-да ССРЭ-ниң элчини А.К.Тюрин, ТАРН-ның чөвүлекчизи Я.Г.Калиничев,

ТАР-ның ССРЭ-ге каттышкан.

ТАР-ның Москвада бүрүн эргелиг төл О.Т.Ензак гостиницага чедип келген Удаваанда ССРЭ-ниң Дээди Совет төлээлери машиналарлыг келгеш, бисни Кремльге сөөртүп чедире берген.

Чараштыр дерээн делгем кабин кирип келдивис, узун столдуң ол-болаларында ССРЭ-ниң Дээди Совети Президиум кежигүннери олурганнар. Салдыг, чазык-чаагай арынның Михаил Иванович Калининни танып кагдым, болгаш өске-даа Президиум кежигүнн сандайларындан тургаш, бистерге уткуп тур чедип келгеш, Саян артында бис республиканың төлээлерин хүндүткелди-биле уткуп ап, хол тудуп мендилешти нер.

Михаил Иванович ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралын ажылдап тура, Совет Эвилелинде акы-дунма тулуштуң төлээлери кандыг чугула херек чедип келгенин дыңнаткаш, делегацияны удуртукчузу ТАРН ТК-ның Чингине секретары Салчак Токага сөстү берген.

— Тываның бүгү чонунуң изиг күзел хоойлу езугаар магадылап бадыткаан. Декларацияны ТАР-ның ажылчы чонунуң Биче Хуралының VII сессиязынга бир үчүрү-биле хүлээп алган чүве. Декларацияда бижиттинген сөс бүрүзү араттың арыг сөзү кишин, изиг күзелдин, ылаптыг чүткүл илередип турар, бо дилегни хандырап силер бүгүдөдөн дилээр-дир мен — деп Салчак Калбакхөрекович чугаалааш, тыва национал угулзалар-биле каастап каапказында (папкада) Декларацияны тыва чаңчыл езугаар ийи холга тудуп алгаш М.И.Калининге тутсуп берген. Михаил Иванович эпиг-ээлдээ-биле чугула документини хүлээп алгаш, төрөөн адазы дөң тыва улустуң төлээзин хүндүткелди-биле куспактап эргелеткеш, чыттап каан.

Бистиң дилээвисти Президиум кежигүннери ээлдек-эвилең чугаалажып көргөш ТАР-ны ССРЭ-ниң составына хүлээп алыр дугайында Чарлыкты чаңгыс үн-биле бадылаан.

М.И.Калинин болгаш Президиум кежигүннери бо улуг болушкун-биле холбаштыр бистиң холдарыбысты дыңды тудуп, байыр чедирип, бо төөгүлүг хүнү онзалап демдеглеп, бистиң-биле кады өөрүп, байырлап турдулар.

Ооржак ЛОПСАЧАП Социалистиг Күш-ажылдын Маадыры.

Таан-оол ХЕРТЕК орус дылдан очулдурупкан.

Сорулга — спорт тудугларын ажыггалче киирер

(Эгези 1-ги арында).

Каа-Хем суурда спорт-культура төвүн 2015 чылда тудуп доозарын дугуржуп алды. 2015 чылдың тускай сорулгалыг программанынче бо тудуг объектин киирер. Сарыг-Сеп суурда спорт төвүн Ак-Довурак хоорай-на бассейну тудуун бо чылын уламчылап турар. Чоокку үеде Чадаана биле Бай-Хаакта универсалдыг спорт тудугларын ажыггалче киирер бис. Бистиң сорулгавыс ол!».

10 муң кижини олуттук улуг спорт-культура төвүнүн тудуу акшаландырышыны 2013 чылдың декабрь айда ажыттыган. Россияның Чазааның Даргазы Дмитрий Медведевтин ат салганы тускай айттышыны-биле 375,1 миллион рубльди үндүрүп берген. Каа-Хем суурда спорт-культура төвүнүн тудуу 2014 чылда шуудай берген, ооң таваа салдыган. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бо тудугну бодунун доктаамал кичээн-

гейинге алгаш, ажылдың канчаар чоруп турарын хайгаарал, чамдык тудуг материалдарын тудугжулар боттары бүдүрүп, спорт-культура төвүнүн тудуунга херек акша-хөреңгини камнап турарын ол деткээн.

Спорт-культура төвүн тудуу Шолбан Кара-оол 2011 чылда саналдаарга, Владимир Путин дораан деткээн. Бо спорт-культура төвүн чурттуң национал чыынды командазының база бир белеткел баазы кылдыр ажыглаарын сүмелеп турар.

Каа-Хем суурда бо спорт тудуунун ниити өртээ 1,5 миллиард рубль. Ийи каат спорт-культура төвүнүн ниити шөлү 6 муң дөрбелчин метр хире. Аңаа улуг маргылдааларны болгаш культура-массалыг хемчеглерни эрттирип болур. Ооң залдарына ча адаары, хүреш дээш, спорттук өске-даа хевирлеринге белеткелди органиастаар.

Чонну спортка болгаш күш-культурага республикада идепкейлиг хаара тудуп

турары, тыва спортчуларның бедик чедишкinnerи дээш Тываны Россияның Президентизи болгаш Чазаа дыка деткип келген. Спортчу дериг-херекселдер-биле дериттинген талазы-биле бистиң республика Россияның өске девискээрлеринин аразында ортумактан өрү деңгелде. 80310 кижини спортка болгаш күш-культурага доктаамал хаара туттунган. Оларның аразында өөреникчилериниң саны 47,9 хуу.

Үстүкү эрге-чагырганың республикада спортка шыңгы кичээнгейи тыва спортчуларның чедишкinnerинге база салдарлыг болган. 2007 чылдан тура бистиң спортчуларыныс янзы-бүрү 200 ажыг маргылдааларга киришкеш, 818 медальдарны чаалап алган. Тываның 40 ажыг спортчулары чурттуң чыынды командазының составынче кирип, делегей чергелиг болгаш олимпийжи маргылдааларга Россияның ат-алдарын төлөптиг камгалап келгеннер.

govtuva.ru-дан.

Билиглерниң буянныг өргээзи

Кара-Хөлге эң баштай чайлаг школазы 1939 чылда Борлуг-Хову деп черге араттарның ажы-төлүн үжүк-бижикке өөредип эгелээн. Ол-ла чылын Кула-Аскыр деп черге ийи чылдыг эге школа тургустунган болгаш директору Седен Сотпаевич Донгак, баштайгы башкылары Маадыр-оол, Комбуй-оол, Самбуукай, Салчак Болат, Салчак Даржаа оларның аттары төөгүге арткан.

Оларның өөреникчилери Сендажы Хертек, Окаан Хертек, Шири Чылбар, Байынды Донгак, Содунам Иргит, Күжүгет Шойгу, Дүмен-оол Иргит, Долзат Күжүгет болгаш өскелер-даа номчуп, бижип өөренип алгаш, өске араттарны үжүк-бижикке өөредип турганнар. Кула-Аскырдан амгы Кара-Хөл сумузу турар черге школаны 1951 чылда көжүрүп эгелээн. Ол чылын школавыс — чеди чылдыг, а бир чыл эрткенде, сес чыл школазы кылдыр эде тургустунган. Комсомол болгаш пионер эге организациязы бар апарган. Бир дугаар пионер вожатыйыныстың адын Самданчап Чымыраа-зынович Хертек дээр. Кара-Хөл школазынга ынчан ажылдап турган башкылар: Хертек Седип, Комбу Хертек, Дыртай Хертек, Шыырап Хертек, Макар Хертек, Иргит Будуучун олар-дыр. Тайгадан ыяштары белеткел, атыггы сөөртүп эккеп тургаш, Кара-Хөлдүн чурттакчылары: Күжүгет Солпа, Хертек Чанзан, Салчак Сыйдыгы, Иргит Бырдан, Иргит Дуганчы, Хертек Сыынак, Иргит Успун чаа школаны дыка шалыпкын тудупканнар. Тудугжуларның бригадири — Балган

Ленчаевич Кужугет.

Тываның ынчангы удуртулгазының чалааны-биле Кара-Хөлге орус башкылар кээп, ажылдап эгелээннер. Оларның бирээзи Зоя Феоктисовна Манчин, орус дыл болгаш чогаал башкызы, шаа барып, Кара-Хөлдүн керни болган. Хоочун башкы чоокта чаа сезен харлаан болгаш Красноярск крайның Шарыпово дээр суурунда чурттап чоруур.

1975 чылда — школавыс он чылдыг, а 1990 чылдан эгелеп он бир классты доостурар эргелиг өөредилге чери апарган.

Эрткен чеден үш чылдар дургузунда Кара-Хөл ортумак школазы 7800 өөреникчини доостурган. Он доозукчу школаны мөңгүн медаль-биле дооскан. Оларның аразында Кара-оол Камыскаевич Хомушку (кезер эмчи, Москва), Сайлана Игорьевна Хертек (невропатолог эмчи, Кызыл), Аяна Павловна Хертек (юрист, Тээли), Чаяна Геннадьевна Иргит (ТР-ниң ИХЯ) болгаш өскелериниң даа улуг чоргаарал-биле адап болур бис. Школавыстың эң баштайгы доозукчуларының бирээзи, Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң даргазының оралакчызы, «Шын» солунунун кол редактору чораан чаңгыс чер-чурттуувус Кужугет Серээевич Шойгуну кара-хөлчүлөр улуг хүндүткел-биле сактып чоруурлар.

Кара-Хөл ортумак школазында 35 башкы ажылдап, өөреникчи бүрүзүнге ханы билигни бээр, бедик мөзү-шынарга кижизидер деп сорулганы салган. Аныяк директор Андриян Дүмен-оолович Иргит 2000 чылдан бээр школага компьютер кабинетин тургузар, немелде өөредилге черин школаның баазыына орта-

низастан шыдаан удуртукчу болур. 2003 чылда бистиң школавыс Россияга «Чылдың школазы — 2013» деп атты чаалап алган. А.Д.Иргит РФ-тин Чогаа-дыкчы башкылаашкын академиязының академиги деп хүндүлүг атка төлөптиг болган. Малчыннарның ажы-төлү чурттаар, өөренир интернат 1940 чылда ажылгалга кирген. Амгы үеде интернат дузалал ажыл-агыйын хөгжүдүп, 51 өшкү-хойлуг, ийи га шөлде картофельди өстүрүп турар. Кажан школавыс тургустунганындан бээр 65 чылдап турда, ТР-ниң өөредилге сайыды турган Петр Александрович Морозов 2004 чылда Кара-Хөлге келгеш, барган. Морозов сайыт башкы ажылының эге базымын бо сумунун школазындан эгелээни уттундурбас болуп арткан. Ол чорааш, биске микроавтобус белекке бергенинге кызыгаар чок өөрээн бис.

Тываның бүгү школаларында башкылар коллективтери-биле бир дөмей, Кара-Хөл ортумак школазының башкылары тыва чонун келир үези болур аныяк салгалын бүгү талазы-биле сайзыраңгай белеткээр, өөредир, кижизидер дээш сагыш салып, күженишкinnerинг ажылдап турарлар.

Бо чылдың сентябрь 24-те Кара-Хөл школазы 75 харлаан юбилейин демдеглээн. Ынак школавыска көскү күрүне ажылдакчызы, чогаалчы болгаш журналист, чонунун төлөптиг оглу, Россияның Маадыры Сергей Шойгунун ачазы Кужугет Серээевич Шойгунун ады-биле школавысты адаанынга кызыгаар чок өөрүп, чоргаарланыр-дыр бис.

Наталья МОНГУШ, РФ-тин өөредилгезининг хүндүлүг ажылдакчызы.

Кадыкшылы кошкак уругларга

Кызылдың школа назыны четпээннерининг албан черлеринде инвалид болгаш кадында кызыгаарлаттынган аргаларлыг бичии уругларга тускай угланышкынныг бөлүктөрнү тургускан.

Ол бөлүктөрдө бичии уругларның сайзыралында четпестерининг орнун тургузар база эдер талазы-биле угланган болгаш школага өөрениринге белеткел ажылдарын чорудуп турар.

24, 30, 31, 32, 40 дугаарлыг бичии уруглар садтарында ындыг тускай бөлүктөргө угаан-медерелиниң сайзыралы оожум уруглар барып турар болза, 34 дугаар школа назыны четпээннерининг өөредилге албан черинде кулаа дыңнаваас уругларга бөлүк бүгү

талазындан сайзырадыр сорулгалыг ажылдап турар.

19, 35 дугаарлыг садтарда уругларның хол, бут аарыгларының база угаан-медерел болгаш чугаа сайзыралында четпестерни комплекстиг эдерин чорудуп турар.

Школа назыны четпээн бичии уругларның 4, 5, 11, 19, 21, 29, 33, 34, 35, 38, 39, 40 дугаарлыг албан черлеринде орта чугааланып шыдавас байдалдыг уругларны кижизидер болгаш өөредирин боттандырып турар.

Кадында кызыгаарлаашкыннарлыг бичии уруглар-биле ажылдың чаа системазы, оларның чүгле четпестерин эдер эвес, оон ыңай уругларның келир үеде школаның даалгаларына чаңчыгарына дузалаар.

Тараа ажаалдазы

Тараа ажаап алышынының дугайында Тываның Чазаанга хурал болуп эрткен.

Сентябрь 22-ниң хүнү-биле 3390 гектардан тараа культуразын бастырган, ол дээрге тарылга шөлдериининг 43 хуузу. 2924 тонна тарааны тырткан, ооң иштинде кызыл-тасты — 1851 тонна, арбайны — 586, суланы — 477, чинге-тараа — 9 тоннаны алган деп республиканың Көдээ ажыл-агый яамызы медеглээн. Таңды, Каа-Хем, Бии-Хем кожууннарда дүжүт ажаалдазы бо хүннерде дооступ турар. Барыын талакы кожууннарда хөйүн изиг түлүк ажылы чаа-ла эгелээн. Шөлдөрдө дүжүт ажаар 37 техниканы хаара туткан. Мал чемининг культуразы 5034 гектардан, азы 27 хуу шөлден ажаап алдыган. Ниити чыылда 3736 тонна болган.

Тараа ажаалдазының орай-

тап турар кол чылдагааннарының бирээзи — үрезининг орай бышканы деп, регионунг көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыды Самойлов Монгуш чугаалаан. Бирги вице-премьер Шолбан-оол Иргит болушкуннарның ындыг тайылбырынга чөпшээрешпээн. «Ук черлерининг берген медээлеринден алырга, ооң өске чылдагааннары база бар. Оларның санында Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының база тус чер бот-башкарылга органның кошкак организастыг ажылы» — деп, ол шүгүмчүлээн. Хуралга чыдып каап турар кожууннарның: Чеди-Хөлдүн, Улуг-Хемниң, Сүт-Хөлдүн удуртукчуларын дыңнаан болгаш сайгарган.

Картошка ажаалдазынга 2993 га шөлден 31684 тоннаны алган. Ногаа аймаа — 535 гектардан 6203 тонна дүжүтү алган.

Бай-Тайгадан

Салым-чаяанныг уруглар

Бай-Тайга кожуунда немелде өөредилге төвү «Авырал» чаа өөредилге чылының байырлыг чыскаалын эрттирген.

Аңаа кожуунун адалар чөвүлелиниң удуртукчузу, хөй шаңнал-макталдарның эдилекчизи, хөй-ниитичи Дойбухаа Дондук Хертекович, суму чыргазындан Виктория Демир-ооловна Салчак салым-чаяанныг уругларга байыр чедирип, ойнаарактар театрының уругларының тоолун сонугарп ма-

гадаан. Чалаткан аалчыларга, аңгы-аңгы бөлүмнерининг башкыларына, өөреникчилерге, ада-иелерге директор Амыр Викторович Иргит четтиргенин илереткен. Чаа өөредилге чылының байырлыг ажыдышынынга киришкен уругларның өөрүшкүзүн, амырал, ойнап-хөгөп турары арыннарындан илдең, олар — республика болгаш Россия деңгелдиг шаңналдарның эдилекчилери, кожуунун чоргааралы.

Кижизидикчи башкы хүнүн байырлаар

Кожуунга бо чылын Кижизидикчи башкы хүнүн онзагай эрттирер деп планнаан. Н.Өлзей-оол аттыг культура өргээзинге аңгы-аңгы хемчеглер, оюн-тоглаалар болур.

Ниитизи-биле 15 уруглар садтары кидин түлүк ажылын эгелээн. Олар шупту ногаа, картошказын ажаап алган. Кожуунун өөредилге эргелелиниң начальниги Долаана Болат-ооловна Дойбухаа эки ажылдап чоруур, ада-иелерге үлегерлиг, хөй-ниитичи кижизидикчи баш-

кыларны деткип, шаңнап-мактап, дузазын кадып чоруур. Олар шупту аразында харылзаалыг, найыралдыг, эртем-билиин бедидип ажылдап чоруур өөрүнчүг. Бо чылгы септелге үезинде уругларның ойнаар шөлчүгештерин, дерилгезин чаартыр кылган. Кожуунун чаагайжыдылгасына идепкейлиг киржип, янзы-бүрү чечектерни, чаа кат-чимистерниң өзүмнерин тарып олурткан.

Шеңне КУУЖААН.

Тээли суур.

БЭЭЗИ, ДАА КОЖУУННАРНЫҢ АЛДАРЛЫ

«Мерген угаанывыстың дөзү — ада-өгбелеривис,
а мерген угаанывыс күжү — улус-чонда».
(Чоннуң чугаазы).

Өндүр өгбелеримниң алдарлыг ажил-херээнге, ук-төөгүмге, эртемденнерниң, төөгүчүлериң ажилдарыңа даянган, бодумнуң хууда чыып алган сактышкыннарымга төрөөн Хемчимниң алдарлыг кижилерниң дугайында бижикседим.

XVII вектиң эгезинде тыва аймактарны маньчжур династияның Бубей деп хааны чагырып турган. Бубей хаанга удур тура халышкынны тываларның аразындан Хемчикке 1725 чылда Хуралбай чейзең бир дугаар үндүргөн.

Хуралбай чейзең — Тываның төөгүзүндө шылгараңгай кижилерниң бирээзи. Коргуш чок, эрес-кашпагай, ханы угааныг төрөөн чуртунуң камгалакчылары деп езулуг тыва эр кижиниң овур-хевирин Хуралбай чейзеңден көрүп болур бис. Хуралбай чейзеңниң намдарын ооң салгалы Орус Донгур-оолович Куулар 1965 чылда Бээзи кожуунуң Кууларларның кол сумузунуң чейзеңи чораан 83 харлыг Үндүү Куулардан дыңнап бижээн. «Мээң билиримден бээр бистиң угувус, ачамның адазының кырган-адазы (Хуралбай чейзеңниң оглу Бүдүп Бижээчи, Бүдүп-Бижээчиниң оглу Бай-Артагар, ооң оглу Балданниң оглу Үндүү Куулар — авторнуң тайылбыры) Хуралбай Куулар чейзең дээр чораан. Ол кижилер Далгыг шагдаа, Аңчы Салаасыр, Дургун-Сүвүртү деп үш оол, Кудунмай, Кушкашпай деп ийи кыс дунмаларлыг чораан кижилер. Ол үениң кыдат эрге-чагыргалары дош-куурааш, бо черниң бичии-ле дээн экер-эрес, эрге-дужаалдыг, бай-шыдалдыг кижилерин шуптузун төрө херээнге дерзилип, сүлчээ кылган силер дээш, Улаастай-Теректиг деп черге кижилер көрбөзүн, дыңнаваан кадыг-дошкун эри-шаажы-биле эттеп-соп хилинчектеп туруп берген чүве-дир. Ынчан Хуралбай чейзең дунмалары Далгыг шагдаа, Аңчы Салаасыр, Дургун-Сүвүртү болгаш оон-даа өске чоок улустары-биле ок-чепсек тып алыр дээш, соңгаар дуюкаа дезипкен. Дедир кээрге, кыдаттар бо черниң чараш-чараш кыстарын, чейзеңниң ийи дунмазын туткулап алпаргаш, кадалар, хөделдер кылып алган сураглыг болган.

Хуралбай чейзең оон хорадааш, кыдаттарга үймээн-самыын, дожаң-чаа үндүргөн. Улаастай-Теректиг деп черге турган кыдаттарның боо-чепсээн былаап ап, ол черниң кара-өөнге чыткан бүгү кижилерни хостап үндүргөш, бодунга шериг кылып алган. Албадал-биле хавырткан кыстарны хостаан. Ооң соонда ол акышкылар арга-дашка аг-шериглиг алдырбайн, туттурбайн, дожаң-

чаа үндүрүп туруп берген. Оларны кыдаттар канчап-даа холга кирип чадап каан.

Сөөлүндө барып кыдаттар Хуралбай чейзеңче хүндүткелдиң төлээзин чорудуп, ооң-биле эп-чөп-биле чугаалашкан. «Мен кыдат эрге-чагырганың кандыг-даа төлээзинге, таңма бижиинге бүзүрөвес мен. Мээң-биле ындыг дугуржулганы кылыр деп бодазыңарза, төлээлериң баштыңыңа Богда ламаның шавызы Дагбы-Чыпсын башкы-биле Улаастайның чанчын сайыдының кадайы келзин. Оларның кайызын-даа таныыр мен» — дээн. Элээн болганда Чыпсын лама биле Улаастайның чанчын сайыдының кадайы Шыва-Шуу агай баштаан төлээлер чедип келген. Хуралбай чейзең олар-биле чугаалашкан: «Мээң шеримге хамаарышкан кижилерге бо херек ужурунда кандыг-даа яла-буруу онаавас силер. Оон ыңай манчылар моон соңгаар тыва кижилерни тудуп алгаш, кадай кылып дорамчылаvas ужурулуг. Бо дугуржулганы үрээр болзуңарза, моон-даа артык айыыл-халапты үндүрер мен» — дээн. Манчы-кыдаттар ооң чугаазын мүн деп хүлээп алган. Ооң Хуралбай шериниң хамык чепсээн боду хураап алгаш, ок-чөмзөөн чүдүрүп-кеш, дунмалары-биле ол-ла дүне элээн каш шериглиг дургуннап чорупкан дижит чүве. Олар дөргүл-төрелинге, чоок улустарынга бүдүү ужуражып кээп турган. Ындыг-даа болза, турар черин черле сөглөвөс, хоржок болганнар дээр. Кырган-ачамның кырган-адазы Хуралбай чейзеңниң дунмазы. Далгыг шагдааның ажы-төлдери Өвүр ажып, Чоза, Торгалыгда барып өскөн чүве дээн. Чоокка чедир бистиң Куулар сумузунга хамааржып, мээң чагыр-

кара хою безин муң ажыг дээр чораан. Ынчангаш «муң кара хойлуг бай Көк-Кежеге» дижит чүве. Ооң боду, көк баштыг, кончуг улуг, семис, кара ашак чораан. Кырган-авам чолдак, семис, кара кадай-ла чүве. Көк-Кежеге кырган-ачавыстың кыс дунмазы Севилбаадан тараан улустарның үре-салгалы Чымба ноян, Допчаа мээрэн, мөге Допчун-оол, бо Ишкин аксында чурттап чоруур Дугаржап сугларның адазы Чода бошка суглар бо чүве-дир. Көк-Кежегениң ортун дунмазы Сержиңмааны Монгуш кижилер ап чораан, оон тараан улус Мон-

ниитилелиниң эге организациязының даргазы чораан Орус Донгур-оолович Кууларның кырган-адазы. Орус Куулар 7 хардан 12 харга чедир Чадаананың алды хүрээзинге өөренип, эрги моол бижикти, Төвүттүң тангыт бижиин өөрөнгөн. Кызылдың 2 дугаар школазынга өөрөнгөш, орус алфавитти танып, орус-моол дылдарны билер, ол үениң депшилгелиг кижилериниң бирээзи турган. Аныяк чылдарында удуртукчу ажылдарга ажылдап чораан. Ол 1990 чылдарда сарыг шажынны катап тургузары-биле хөй ажылды чоруткан. Төөгү-

гыр Өлзей-Очур эрге-чагырны холга алган... Өлзей-оглу Комбу-Доржуга 1899-да эргезин дүжүп бээрде, ды Ураанхайның тос коңунуң бүгүдениң даргазы, мичайзаң тогус одагалыг ноян бейли (ноян эргениң чергезин ынчаар адаар) шаңнал дужаалды дамчы берген. Комбу-Доржунуң зинде тыва улустуң хостылыг шимчээшкени манчы-тергиинделди узуткааш, Баг Моолду, Кобдо хоорайны дат эжелелден хостаарыг чепсектиг дорт киришкен.

Үстүндө барымдааларга нып алгаш көөр болза, Хуралбайны алыс чурту Хемчик дунмалары болгаш оглу Бижээчиниң оолдары, Б. Тала сумузунуң девискээр чурттап чорааннар. Манчыларның чагыргазыга удургааш, аай-дедир шөлүттү турганының чылдагааны-Тес-Хем кожуунуң девискеринге турумчу бергеш, ба таңма амбын нояннарның өгбөзи болган. Мындыг бай төөгүлүг ада-өгбелеривис чаагай херээн уламчылап, вавыстың сайзыралы д ажылдап-чурттап чоруур кижилер бистиң салгалдары аразында бар болганы дээш хүнде арнывыс кыспайн ч Хуралбай чейзеңниң дугайы кысказы-биле түңнээрге м дыг: бирээде, ол 1725 чы бир дугаар Хемчикке ма чжурларга удур тура халышкынны кылган кижилер, ол тур халышкын алдан-маадырлының тура халышкынның баштай шимчедикчи күжү болган; ийиде, тыва амбын нояннарның болгаш маадырларны улуг өгбөзи. Хуралбай чейзең алызында Хемчик кожуун кижизи болганда, ооң хөй са ныг салгалдары Даа, Бээзи ко жуунуң, Тываның, Россияны төөгүзүндө эвээш эвес ист арттырганнар».

Тываның төөгүзүндө болган үндөзін өскерилгелерге Бээзи Даа кожууннарының алдарлы кижилери дорт кижип турганнар. Моолду болгаш Тываны чагырып чораан Манчы-Кыдаттың Моол чуртунга артка сөөлгү чөлөнгийи Хомду шивээзин 1912 чылда хостаарыг тываларыг идепкейлиг киришкенин билер бис.

Хомду дайынының маадыры Куулар Лопсан Балдан огу дайын чоруурунун бетинде Бээзи кожуунуң Кууларларның кол сумузунуң чейзеңи чораан. Дайынче Бээзи кожуундан 200 ажыг сүзүк шерин баштап алгаш чорупкан. Хомду дайынының киржикчизи Аажакпай оглу Куулар Лопсанниң (Донгур-оол) сактышкынны езугаар алырга, Лопсан чейзең 1912 чылда 34 харлыында тыва шериглерни командиринге томуйлаткан. Балдан оглу Куулар Лопсан баштай шериг баштыңызынга томуйлаарда, Тываның сонгу-

Хуралбай чейзеңниң намдарын ооң салгалы Орус Донгур-оолович Куулар 1965 чылда Бээзи кожуунуң Кууларларның кол сумузунуң чейзеңи чораан 83 харлыг Үндүү Куулардан дыңнап бижээн.

гуштар бооп, Чаа-Хөлде тарап өскөн. Кадыр-Орукка ооң Бай-Мургу деп дунмазы чурттап турар чүве чораан. Бай-Мургуның чаңгыс оглу Сүвүр-Дагбаның ажы-төлдери ам Теве-Хаяда чурттап чоруур кайгал Адар-оол, Думчук-Херел алышкылар, Сүвүр-Дагбаның уруунуң оглу ам Сүт-Хөлде чурттап чоруур мөге Дарыжык суглар бо боор чүве. Көк-Кежеге кырган-ачамның хеймер дунмазы Кырлыг-Караны Шеми Тергиини Нимажап деп кижилер ап чораан чүве» — деп, Куулар Балдан оглу Үндүү чейзең төөгүп арттырып каан.

Хуралбайның сураглыг салгалдарының дугайында Үндүү кырган-ачамның сактышкыннарынга немеп, амгы үеде билдингир салгалдарын уктап көргөн мен.

Хуралбайның Бүдүп-Бижээчи деп оглундан Бай-Артагар (Көк-Кежеге), Мургу деп оолдар, Севилбаа, Сержиң-

нуң чамдык билдинмес барымдаалары чүгле ооң чыып, бижип чораан материалдары, сактышкыннарының ачызында тодаргай бооп үнүп келген.

Хуралбайның изин истээн оолдарында маадырлар үнгөн: Соруктуг-Маадыр Куулар Лопсан, Социалист Күш-ажылдың Маадыры Ооржак Лопсанчап Чываажыкович. Лопсанчап Ооржактың ачазы Улаастайга 500 ажыг мөге аразыга шүглүп чораан Арзылаң Чываажык, Бай-Артагарның оглу Орлан-Маскырың уруу Чулагайны ап чораан.

Хуралбай чейзеңниң Бүдүп-Бижээчи деп оглундан Тывага өзүп көвүдээн салгалдарында маадырлар, төөгүчүлөр, күрүне ажылдакчылары шылгараңгай кижилер үнгөн. Хуралбайның бир оглу Дажы деп кижиниң дугайында, оон тараан тыва амбын нояннарны «Тываның төөгүзү» (1-ги том), Ю.Аранчинниң «Тыва улустуң маадырлыг оруу» деп номнарда бижиттинген. Юрий Аранчинниң номунда бижип турары «Баштайгы амбын-нояннарга моол эргетеннерни чорудуп турган, чүге дизе тыва эргетнерге моол бижик, албан-херээ эргелеп билер кижилер турбаан. Баштайгы амбын-ноян Дажының адазы чайзаң Хурулмайны моол чыл демдеглелдеринде «Эң-не кажараан урянхай чайзаң», «урянхайларның чайзаңы» деп айтып турар. Бирги тыва амбын ноян Дажы 1787 чылда өлгөн, ооң орнунга оглу Данзын 4 чыл нояннаан, 1791 чылда ооң дунмазы Седенбал ноян эрге алгаш, 1814 чылда аар аарый бергеш, амбын ноянының таңмазын оглу Бадыхалка берген, каш чыл эрткенде, ноян эргени ооң дунмазы Ламажап алгаш, 38 чыл дургузунда ноянааш, Седенбалдың оглу Шындазынга амбын ноян эргезин дамчыткан, 1860 чыл төнүп турда, амбын нояннарның дөрткү салгалы, эң-не тудунгур-кавын-

Хомду дайынының маадыры Куулар Лопсан Балдан оглу дайын чоруурунун бетинде Бээзи кожуунуң Кууларларның кол сумузунуң чейзеңи чораан.

гамга чордулар. Мен миннип кээримге-ле, оларның улуг улустары бистиң аалывыс-биле төрөлдежил, маңаа кээп турар улус чораан. Ам ол Чоза, Торгалыг Кууларлары дээр улус ол-дур ийин ол. Чоокку үениң улустары болур дургуннап чыткан Дактаң камбы, алдан дургуннарның бижээчизи турган кайгал Агаржаа суглар база-ла кырган-ачамның төрөлдери-дир. Бичимде аалывыска Чамзы камбының иези дээр Саттарның Семис Бичеккей деп кончуг чугаакыр кадай төрөлдежил кээп турар чүве. Бистиң ол кырган-ачавыс бай Бай-Артагар (Көк-Кежеге) деп кижиниң чүгле бодунуң ко-данынга үзүп аңгылап алган

маа, Кырлыг-Кара деп кыстар төрүттүнгөн. Кырлыг-Кара деп уруунуң өөнүң ээзи Буян-Бадыхы ноянның сүмелекчизи чораан Нимажаптың оглунуң оглу, Тыва Республиканың хөй-ниити палатазының даргазы Монгуш Хонук-оол Доржувич.

Бүдүп-Бижээчиниң Севилбаа деп уруундан Бээзи кожуунуң эң баштайгы тыва болгаш сөөлгү нояны Чымба бээзи төрүттүнгөн. Бай-Артагарның оглу Балданниң (шолазы Ашак-Чалаң) кады төрөөннери Аажакпай, Маскыр суглар. Аажакпай дээрге төөгүчү, лама-башкы, Баян-Талага төөгүнүң, культураның тураскаалдарын камгалаар Бүгү-россия

Төөгүвүс арыннары

КИЖИЛЕРИ

башкы кожууннарының ноян,
дүжүмөттөри шупту-ла дугур-
жуп көргөн чүве-дир. Аңаа Са-
малтай хүрээзиниң болгаш
Чадана хүрээзиниң улуг-улуг
амаллары база киришкен. Ол
амаллар: «Эрге-дужаалы куду,
кара-назыны аныяк-даа болза,
эвес хей-аьды, сүлдө-сүзүү
жыгучул улуг кижжи-дир, ооң
шо-төлгөзи тааржыр чүве-дир,
оңу чорудунар» — дээн чүве-
дир. Дайынга баргаш, Таңды
болгаш Алтай тываларының
катташкан шериглериниң кол
командылакчызы апарган. Ын-
чаарда башкарып турган шерии
1912 чылдың чазынында 700
жыг кижжи. Шеригниң шупту
айтырыгларын, корум-чурумун
турарынга Соруктуг тайжыга
Сарбаа чейзең (чажыт ажил-
дир дүжүмеди турган), соңгу
Хемчиктиң Хөндөргей чурттуг
Бойдаа чагырыкчы сугларның
улуг-хуузу улуг турган. Оон
ыңай бир эвес Сорукту тайжы
жар болза, ооң орнунга кол
реңгейиниң хүлээлгелерин
ыла дораан күүседип кирер
журлуг турганнар. Ындыг
ирги эрге Бойдаа чагырыкчы-
а турган. Оон ыңай Соруктуг
айжының шериинге кандыг
ончуг эрес эрлер, коргар чү-
ек чок маадырлар турбаан
ээр! Соңгу Хемчиктиң Улаан-
ыраа чурттуг Сундуй-оол хаа,
ашкы кожуундан Тактаң маа-
ыр, Өвүр чурттуг Хенче-Кара
вадыр (ол черле берге кижжи,
агаан-Дүнгээге турган кыдат
ериниң тугун былаап эккел-
ен) олар-дыр.

Бойдаа чагырыкчы, Өвүрнүң
орбак-оол хаа, Хөндөргейнин
рен-Дондук хаа, Алтай тыва-
ы Карсыга маадыр, оон ыңай
деми чурттуг Алдын-Херел Ка-
а-Монгуш маадыр, Иргекпен
глу Барыймаа Куулар, олар
нза алдаржаан. Улаан-Быраа-
ан (Иймеден) алды кижиде да-
ыңга киришкеш келген: Ондар
үндүй-оол маадыр, Монгуш
бачак, Монгуш Мешпеккей,
ат Шойдар, Ондар Чыңгир
и, Монгуш Норбу. Баян-Та-
адан киришкен кууларлар:
уулар Лопсаң Соруктуг-Маа-
ыр, Аажакпай оглу Куулар
лопсаң, Дажы-Хөө оглу Куулар
амбыга, Чөптүгбей оглу Куу-
ар Самба, Сүлдем-оол оглу
уулар Даадаңмай, Дажы-Хөө
глу Куулар Чымба, Инек-Саар
глу Куулар Хуулгаан-оол,
үржепей оглу Куулар Эзрен,
ж-оол оглу Сат Байыр, Куу-
ар Барыймаа.

Оларның баштыңчызы Куу-
лар Лопсаңга, дайынга эрес-
кадырлыг киржип, шеригни
ташкарганы дээш, Моолдун
югда хаан чазаа «Соруктуг
ергин тайжы» деп алдар-
мыны тывыскан, херелдиг
зыл-шокар чиңзелиг, тос
арактыг, алдын-доостун чүү
дагалыг бөрттү база берген.
Дайын соонда Куулар Лопсаң
үрүне ажылынга киришпи-
ган, төрзөн сумузу Баян-Та-
наның төвү Булуң-Терекке 1932

чылда бир дугаар ийи өрээл ба-
жыңны кылгаш, суурнуң таваан
салган-дыр.

Баян-Тала сумузу – алдарлыг кижилерниң чурту. Сумунуң төөгүзүн тургузуп, Хомду дайынының 100 чылынга хамаарыштыр хемчеглерни эрттирер дугайында 2010 чылда тус черниң депутаттары доктаалды хүлээп алырга, оргкомитет, школа коллективи, сумунуң чурттакчылары, чаңгыс черчуртугларывыс демниң ажылды чоруткан бис.

2012 чылдың май-1-ннѳ байырлалында Чазак Даргаы Шолбан Кара-оол Хомду дайынынга бистиң ѳгбелеривис Тыва чуртунга эрге-шѳлѳ дѳѳш, оон хосталгазы дѳѳш тулчул чорааннар дѳѳрзин чугаалал, ол дайынының ханы ужур-уткалыын демдеглѳзн. Ада-ѳгбелеривистиң тѳѳгүзүн келир ѳеде салгалдарывыска арттырар сорулгабиле 2012 чылдың декабрь 15-тиң хнүннде Соруктуг-Маадыр Куулар Лопсаң аттыг школа музейиниң ажыдышкынынга тураскааткан эртем-практиктиг конференцияны эрттирген бис. Конференцияны эрттиреринге болгаш музейни ажыдарынга Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң эртемденнери М.М.-Б. Харунова, А.К. Канзай, В.С. Салчак, Хомду дайынының дугайында номнуң автору, улуг-чогаалчывыс К-К. К. Чооду, бистиң чогаалчывыс С.С. Куулар, ѳѳредилге сайыды К.А. Бичелдей, культураның болгаш тѳѳгүнүң тураскаалдарын камгалаар албанның даргазы У.П. Бичелдей дѳѳш, оон-даа ѳскелер улуг дузазын катканнар. Байырлыг кежѳзге сѳзү К-К.Чоодунуң, аялгазы Б-М.И. Түлүштүң «Соруктуг-Маадыр» деп ырыны Россияның болгаш Тываның улустуң артистери Н. Куулар, Д-Д. Саткүүсеткеннер.

Ыңчангаш, хүндүлүг чоңум,
Тыва Арат Республиканың тургус-
тунарының мурнунда үеде Бээ-
зи кожуунуң сумулары, оларның
чагырыкчыларының салгалдары
2014 чылда ук кожуунуң 260
чылдаанынга тураскааткан хем-
чеглерни демнежил тургаш, Ху-
ралбай чейзең маадырывысты
алларжыдып көрээлиңерем.

Устүү-Хүрээвс Тыва Республикада төөгүнүң болгаш культураның күрүне камгала-лында турары-биле чергелештир дөдөлей чергелиг туризм төвү болу бээринге бүзүрээр мен.

Аңаа ук хүрээнэ үндэзилеп тургускан Хайдып үгөр-даа ноянга сураглыг лама-башкыларга, Даа кожууннуң 10 сумуларын, Бээзи кожууннуң 17 сумуларын баштап чораан чагырыкчыларга тураскааткан төөгүнүң музейин кылып, тудуп тургузар деп сүмелиг мен.

Мындыг буянынг үүлө-
херекке демнежип киржиилиңер,
хүндүткелдиг чонум!

МӨНГҮЛЕКТИГ БАЙ-ТАЛЫМНЫ

(Төнчүзү. Эгези №119
«Шында»).

Бай-Талга 1950 чылдарда дээди эртемниг мал эмчилери барык чок турган. Даг-Алтайның көдээ ажил-агый техникумун дооскан Салчак Очур-оол, Хертек Адыгбай, Төмүр Очур (Узун Очур), Салчак О-Делик (мал эмнелгезиниң участок эргелекчизи) олар ажилдал турган. Ол үеде техника дээр чүве бар эвес, транспорт чүгле аът турган. О-Делик Салчактың удуртулгазы-биле шылгараңгай мал эмчилери профессионал тарылганы бруцеллезка, хан аарыынга удур чорудуп, улуг ажилды кылып, кыш-чак оолдарга хонуп-дүжүп, ажилдал чоразанын демдеглээри чугула. Тываның эгээртинмес байлаа мал болгай. Көдээ черлерже дезинфекция чорудар бөлүк үнүүшкүндер эвээжээн, дээди эртемниг мал эмчилери ырак-узак черлерже келбестээн. Шалың-төлөвир чоруваска ындыг ирги бе? Бо бүгү байдалды суму даргалары О.С.Кара-Донгак, салбыр даргазы С.Х.Ондар, совхоз директору О.С.Манзырыкчы шүгүмчүлелге ап, мал эмнелгезинге бажыңны аңгылаарының айтырыын тургускан. 1988 чылда ындыг төп ажыттынган. Суму даргазы Б.Х.Маадыр кылдырткан. Кожуундан эмчилер кээп эгелээн.

Бай-Тал — ыраажылар,
уран талантылыглар,
уран шеверлер чурту

Мээң авамның ачазы Хертек Кылын-оол Комбу оглу элдеп-тиг чаңныг кижиге боор. Ол Шуй чурттуг эш тып алган. Ооң адын Хомушку Сурунович Идамчал дээр.

Бир-ле ол Ак-Даман деп аьдын-
га шырга дерзэш, кырынга 1 кыс
молдурга, бир зник ыт оглу, үре-
лик черлик хол хирээзи чүдүрүп
алгаш чорупкан. Кежээликтей
чедип келзе-ле, аажок улут
тырыкы даштарлыг дээрбе, 3
хире демир-хомус эккелген. Ол
электри күжү-биле (баштай хол
күжү-биле) далганнаар дээрбеге
суур чурттакчылары далганнап
алгаш, ийи аякты халка уруп
каар турган. Бо бүгү чүнү бадьт-
кап туарарыл дээрге, Х.С.Идамчп
чүгле даштан, ыяштан кылыглар
кылыр эвес, тыва музыка херек-
селдерин (бызаанчы, игил, ча-
даган, лимби ...) кылгаш, боду
ойнаар. чогаадыр кижн болган.

Даштыз-Тейде дадыр, дадыр.
Даңғаар эртен дадыр, дадыр.
Доруг-Дайның бажынайда
Сүглік, чүген шыңзыр, шыңзыр.

Эдер-Куйда дадыр, дадыр.
Эртен эрте дадыр, дадыр.
Эрлик-ойнуң бажынайда
Суглук, чүгөн шыңгыр, шыңгыр.
Бызаанчыга ойнай бээрге,

төнчүзүндө аяттар маңажып турган ышкаш үннөр дыңналып келир. Бай-Тал сумузунга бот-
тывынгыр композиторлар Алек-
сей А.Ш., Шактар Х., Салчак
Тоюң К., Салчак Т.С., ыраажы-
лар Хүргүлек Коңгар, Николай
Өлзөй-оол, билдингир цирк ар-

тизи Дмитрий Очур, чогаалчылар Борис Чюдюк, Чыман Адаш, хөй салгалды школага өөредип чораан башкылар Александр М.С., Сонам Анчымаа, Анай-оол Б.А., дээш, өскелерни-даа адап болур. Бай-Тал сумузу — уран шеверлер чурту. Оларның дугайында дыңнаан болгаш билиримни таныштырайн.

Тыва өгнүң бүрүн херекселин угулзалал тургаш, хээлел кылыр, эзерни сөөк, чес, хола базыткыыштар ажыглап кылыр алышкылар Бызаа, Норбу Хомушукулар, бажың херексели: эжиктер, соңгалар, шафтар, аптаралар чазап шеверлээр Аракчаа (Достак-Хырын), Хертек Кужаан, бажың ханалары чазар, соңга, крыша каасталгалары, блиндустар, бажың иштинге азар шкатулкалар кылырынга Эзиндей, Үүргене, Дирти, Сойбуң, Хертек, Балчын-Даваа, кайгамчык мастерлер Х. Ламажап, Салчак Сарыг-Деге, Чыка Мөчек олар демирден, даштан, өңнүг металлдан, хүлер, кандан машина-техниканың үрелген кезектерин, боо хараалы, шооча дээш, чүнү кылбас дээр. Хомушку Бызаң бурган, аптара, кавай, чем салыр херекселдерин сөөктен, даштан кылып турган. Хертек Кылын-оол теректен доскаарлар, шуурун, согааш бүрүн херексели-биле чазап кылырынга шуут салымныг.

Бир удаа эки Идамчапка эн чараш, шевергин шай согаажын белекке берип турганын караам-биле көргөн мен. Бай-Тал суурнуң Хемчик хемниң солагай талазында кара сутга чиг далган далганнаар дээрбени Салчак Севээн, Ламажал, Хертек Саныңмай, Салчак Сотпа бедик, борбак бажың иштинге чогаадып кылганнар. Тараа (чиг) далганнадып алыры-биле Кара-Хөлден, Мөңгүн-Тайгадан, Бай-Тайганың суурларындан аъттыг (тергелиг), шарыларлыг ак-тарааны далганнадып ал кээп турган. Бай-Талдың суур чоогунга тууйбу бүдүрер сарайны Окпан-оол Салчак, Арапчыг Хомушку, Авыр-оол Хертек (Калбак-Хаай), тудуг даргазы Чымба Салчак, прораб Делег-оол Иргит кылган. Биче Шуйнуң Ак-Хаялыг деп черге чугай өрттедир печкалары Сотпа Кожуун-оол, Шойгу Хертек (Монгуш), Очур Монгуш олар кылдырткан.

Чиңгис-Хаанның оруктары бе?

Хөл дагларын (Ак-Талдың Шивилиг аржааны баар орук хажызында одурту чоруткан), Бай-Талдың Бош-Дагның белдерин дургаар чоруткан бугалар бар. Улуг улустар ону бичии салгалга «Чигис-Хаанның оруу» деп баштактанырга, бичиилери «Ынча түмен шеригниң изи-дир, аа» деп магадаар. 1940 чылдарның төнчү үезинде, 1950 чылдарның эге айларында сумуларның (К.Ч.Хертек, Хөл сумузунуң даргазы) арат-

тарның өг-бүлө бүрүзүңгө 6 метрлеп хемчээп берип турган. Бай-Тал сумуздун Дада-рык Салчак, Авыр-оол Хертек деп суму даргалары хемчээп берип турган, бердинген хемчээлин казыптарга-ла, кыл-дыгган күш-ажыл хүнү дээш саржаг, зът, далган, бараан аймаан берип турган.

«Чингис-Хаан оруу» деп турарывыс орук хевирлиг бугалар ам-даа хевээр Хөл дагларында, Бош-Дагда бар Ол арык-бугаларның суунуң күжү хөй черни суггарып, эки дүжүттү берип турган. Кызылтасты, арбайны өстүрүп, суланы мал чеминге хөйүнү кескеш, силостааш, фермаларже, кадарчыларже сөөртүп турган. 50-60 чылдарның алдарлыг малчыннарынга Конгар Салчак, Иргит Эрелчин, Чыман Адаш, Чыргал Адыг-оол, Ариналар, Салчак Төрөштей, Сыргыт-оол Эрес-оол, Иргит Мактал, Сүзүкейлер, Хомуш-ку Таар-оол, Х. Мандай-оол, Иргит Лаа дээш, өскелер-даа хамааржыр.

«Бай-Тал» КУБ —
амгы үениң салгал

Бай-Тал сумузу кожунда мал бажын камгалап алырының талазы-биле көскү черде турар. 2012 чылдың чизези-биле алырга ниити чурттак-чыларның саны 2063, ажылдап турар кижилерниң санын хууда ажыл-агыйда 316, организацияларда 308 киж. Ажылдап болгу дег кижилер 1311, ооң иштинде инвалидтер 173 (бичии уруглар 19), күш-ажылдың хоочуннары 68, пенсионерлер 211. Ажылдап болгу дег кижилерниң иштинде ажыл чок кижилер хөй. Олар эртем-билии бар-даа болза, мергежили көдээде чок.

«Бай-Тал» КУБ (директору Кочал-оол К.Н.) «Бай-Тал» совхозуны ажыл-ижин уламчылап турар. Удуртукчу кадрлар аныяк-өскөн салгал дээрзи билдингир. Ниити мал саны 21203. Шээр мал 19417, сарлык 1629, чылгы 157.

«Бай-Тал» УКБ «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвилелге үндөзилеп ажылдап турар. Сүт кылыгларында янзы-бүрү аыш-чем бүдүрөргө, столоваяны ажыдып, чонга ажыктыг бараан аймаан бүдүрүп турар. Малчынарга 3 бажыңнарны туттурган болгаш демниг ажылга күш кирип, улуг сорулгаларлыг Тыва биле Россияның демнежилгезинин 100 чыл оюн уткуп турар. Бай-Тал КУБ-туң дугайында материалдар солун, сеткүүлдерге парлаттынып турары өөрүнчүг. «Хөй сөстүң черээ чок, бүдүрүкчү ажыл-иш херек» дээн С.К. Шойгунуң чугаалааны амыдыралда бадыткаттынып турары өөрүнчүг.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ.
Бай-Тал суур.

«Кым-даа, чүү-даа уттундур

Украин фамилиялыг арат

70 чыл бурунгаар болган Ада-чуртун Улуг дайыны бистерге аар «балыгны» артырып каан. Коргунчуг дайын дугайында дыңнааш-ла, кижилер серт кыннып олар, ол болуушкунну каракка чуруй кааптар. Каржы-дошкун дайынга Тываның эки турачылары база маадырлыгы-биле киржи, чуртту хосташкан. Оон ээп келгеннери-даа бар, хары черде кара бажын салганнары-даа бар. Оларның аразында буурул Саянның артындан барган Кусолик деп фамилиялыг аратты солун төөгүлүг дайынчы дээрзин Михаил Сундуйнун эки турачыларга тураскааткан номунда бижээн.

Тываның эки турачыларының дугайында ном-дептерден, солун-сеткүүлден номчуур дээрден башка, төөгүзү солун дайынчының уруг-дарыына ужуражы бээр мен деп бодал мээң бажымга чок турган. Тыва-вазйвас фамилиялыг фронтучунун дугайында, шыны херек, чүнү-даа билбес мен. Ол төөгүже эки турачы Михаил Сундуйнун огу Алексей Сундуй мээң оруумну ажытты. Украин фамилия эдилээн эки турачының Бии-Хемниң Аржаан суурда чурттап олар уруу ачазының дугайында сактып чугаалады.

Балчат Түлүш (Кусолик) Балчыма огу 1922 чылда Чаа-Хөлдүн Кара-Талга төрүттүнген. Ооң ады чеже-даа солушкан. Документ езугаар Пальджат Пальджатович Кусолик дээр. Орус, украин аттар холужа берген. Ол хып дээн аныяк-чалыы үезинде 1943 чылдың күзүнүнде 20 харлыг тургаш, фронтуже айттанган. Ынчан аныяктар фронтуже чоруур дээш эки турачы-биле бижик кирир турган. Чүгле оолдар эвес, оларның аразында эрес-дидим кыстар база бар. Өргүүлде бижик кириген соонда, Тывадан эки турачы тыва оолдар, кыстар

фронтуже айттанганнар.

Төрээн чуртун дайындан камгалаар дээш демиселге киришкен тыва оолдар, кыстарның дидим чоруун кым-даа билер. Баштайында оларга дайынчы өөредилге эрттирер. Ооң соонда солдаттарны аңгы-аңгы кезектерге чаргаш, тарады чорудар. Балчат Түлүш Ровнону хостажыр дайынчылар аразына келген. Тулчуушкун үезинде чүнү бодавас дээр: аал-чуртун, ада-иезин, төрээнерин. Коргунчуг изиг-изиг тулчуушкуннарга дайылдажып тургаш, ол ийи катап балыглаткан. Дайынның чакпыыл огу та канчап өзүн үзүп кагбаан, харын-даа дириг арткан. Фронтуга баргаш, чыл ажып чорда, бир кезектин адыгжызы тургаш, кадыг-дошкун тулчуушкун үезинде ооргазынче чийк балыгланган соонда, украин фамилиязы тывылган. Ол — солун төөгү.

Балыгланган солдатты госпитальга эккелгеш, эмчинин дузалакчылары адын айтырып чадашкан. Документизинде бижээн ат-сывы балыгының төгүлген ханындан шуут номчуттунмас болган. Адын адаарга-даа, билбес, чугаазын шуудадып чадашканнар. Оларның чанынга турган украин эмчи тыва эки турачының чанынга келгеш, акы-дүңмалышкы улустар төрээн черин камгалаар дээш, бот-боттарына дузалажып турарына өөрүп, фамилиязын алырын сүмелээн. Ол-ла олчаан эмчинин Кусолик деп украин фамилиязын эдилеп арткан.

Ол кончуг берге тулчуушкуннар үезинде кады турган эш-өөрүн чидирип-даа турган. Дайынның огундан кортпайн, ол-бо былдай дүжүп чорааш, удурланыкчыларына хөмө кылашпа чораан үезин-даа ол сактып чугаалаар кижилер. Чогумна ол кара сагыштыг дайынның дугайында хандыр чугаалака-вас чораан.

Тыва эки турачылар Ук-

Фронтучунун уруу Вера Балчатовна өөнүң ээзи Малчын-оол Күжүгет-биле.

раинаның аңгы-аңгы булуңнарына тарамык турган. Ындамында каш санныг бажыңнары бичии суурлар-ла хөй. Ол суурларның бирээзинге Балчат үш эжи-биле хайгыылче үнгеш, дайынга үзе кирдирип, бүзээлеттирген. Карак чивеш аразында коргунчуг бүзээледиң соонда, ок-боо оон-моон сыыладыр ужугуп, снаряд дээп, чаштынып чыткан бажыңының дээвири, соңгалары буступ, довурак-доозунуг, караңгы дүмбей апарган. Ооң-биле кады чораан тыва эки аар балыглаткан, Балчат Түлүш туттуруп алган. Дайыннар ону тудуп алгаш, кээргээр эвес, казанакка суп алгаш, таңныыл тургузуп каан. Бо дайыннарның холундан дириг үнери берге деп ол билгеш, «чыда өлүр чылан эвес» дээш, аай-дедир хайдынып, кастынып тургаш, дайыннардан дезип үнген. Ол сактышкынны дыңнаарга безин коргунчуг. Харын-даа дезип чорупкан, оон башка дайыннар та канчаар аажылаар... Ынчан чорааш, балыг-бышкынының аарышкылындан хыргыш аразында сугга угаанын ышкыныпкаш чыткан. Ооң турган кезээ ырак эвес болган. Чаяан

бооп, эштери орук ара аңаа таваржып, амы-тынын камгалааннар. Ооң дидим чоруун үнелеп көргөш, турган кезээнге амы-тынын харамнанмайн төрээн чурту камгалажып чораан тыва эки турачыга «Эрес-дидим маадырлыг чорук дээш» деп дайынчы медаль-биле ийи удаа шаңнаан.

Венгрияның найысылалы Будапешт хоорайны хостаарына Балчат Түлүш база киришкен. Берлинге чүгле чеден беш километр четпээн. 1945 чылда Тиеллениң хүнүн Германияның девискээринге уткаан. Ынчалза-даа ооң соонда база-ла аалынче чанар күзели бүтпейн барган. Ол Маньчжурияга Японияның Квантун армиязын чылча шаварына киришкен. Аңаа дайын төнгөн соонда, ону топография шериглеринче чоруткан. Совет-кыда, кыдат-корей кызыгаарларына кызыгаар байзалары кылып чоруп тургаш, 1946 чылда төрээн чуртунче чанып келген.

Балчат Түлүш дайын сөөлүндө тайбың ишке кирип, хөй чылдарда иштики херектер органнарына ажылдаан. Хүндүлүг дыштанылгаже үнгүже Бии-Хемниң Өөк совхо-

зунга малчыннап чоружа ажал чок олуруп шыдап саап ажылды бо-ла кыдыр. Балчат Кусоликти Япония Квантун армиязын чыгарырга эрес-маадырлыг кени дээш база Совет Тиеллениң 40 чылды варыштыр Ада-чурт дайынның 1-ги чергези-биле наан.

Дайындан ээп келгеш, балчыма Өргентиковна биле өг-бүлө тудуп чыгып, Ол — база бичизинден-орбас, чыдын чытпас кыстарның бирээзи. Шаанда Кызылдың албанын леринге машинакчы ажылдаан. Балчат Түлүш шагдаа ажылдакчызы, маа Өргентиковна улуг кыдыр машинакчызы чораан.

Оларның өгленгенин мынчаар хөөрөди. Бир Балчат Түлүш Кызыл хоорайны аайы-биле да ужуражып чеде бээрге кыдыр машинакчызы аныяк орган. Ооң соонда-ла, ол уругдан адырылбайн, балап ап, амыдыралдыгем оруунче шымып, өлгөннар.

Ада-иези кандыг ажы-төлү база оларны даярдап Кусоликтиң улуг огу Кусолик Кызылда чурттап 5 оолдуг. Аржаан суурда уруу Вера Күжүгет ийи оолдуг. Мерген биле Шолбан, нуктук, хеймери Виктор, Эркин кожуунда маадыр чоруур. Оларның уруу база хөй санныг уйнуктары ачазы ышкыш төлөпжилер болуп чурттап чыгып. Төрээн чуртунун, төрөл чорун бидик тудуп, дайын-даа, тайбың ишке-даа чыгып үлгөр болуп чурттап чыгып эки турачыны чону уттундур болзун!

Ася БАЗЫР-

Авторнун тырттырчуу.

Кижизидикчилер спартакиадазы

Эрткен дыштаныр хүнерде Кызыл хоорайның школа назы четпээн өөредилге черлеринин ажылдакчыларының спартакиадазы Каа-Хем суурдан ырак эвесе Серебрянкага болуп эрткен.

Күш-культураны болгаш кадык амыдыралды сайзырадыры-биле школа назы четпээн өөредилге черлеринин ажылдакчыларының аразындан эң-не активчилерни тып үндүрери-биле бо спартакиада эрттирип турар. Маргылдаага 29 команда киришкен, ында Кызыл хоорайның шулту уруглар садтарының ажылдакчылары кирип турар (чүгле №14 уруглар сады киришпээн). Бир командада-ла 5 кижилер, 153 кижикчи, аарыкчылары 150 кижилер, ниитизи-биле 300 ажыг кижилер кээп киришкен.

Серебрянканың көктүг-шыктыг, маргылдаа эрттиреринге таарымчалыг черинге, агаар бүргег, соок-даа болза, кижикчилеринин тура-соруу, хей-ады бидик, омак-хөглүг чыг-

лып келгеннер. Чаңгыс аай формаларлыг 29 команда шөлге чыскаалыптарга, ногаан шөлде өң-баазын чечектер ышкыш көзүлдү.

Командалар аразында дараа-зында спортчу маргылдааларны эрттирген: 30 метрге маңнаары, 6 метр шыгаап дажаары, чудук кырлап, сугну кежери, 10 метр шаптаразыннар эртери, тывызыктар тывары, балыгланган кижиге бир дугаар эмчи дузаны чедирери, дартс (төгеришке шыгаап адар), стритбол (кудмучу баскетболу), 30 секунда ишинде бүдүн команда узун хендирни ажа халыыр, эргелекчилер аразында маргылдаа, команданың турисчи ыры.

Спортчу белеткели шыырак командалар маргылдаа үезинде көстүп эгелээн. Улуг шөлдү долдур команда аарыкчыларының алгы-кышкылыг деткимчези-биле кижикчилеринин оюну дыка солун, каткы-хөглүг эрткен. Маргылдааның түңнелинде жюри кижигүннеринин шиитпири-биле №8 уруглар садының «Бременниң хөгжүмчү-

лери» командазы 1-ги черни алгаш, кубок, диплом, 5000 акша түңнүг сертификат-биле шаңнаткан, 2-ги черге №35 уруглар садының «Хүнчүгеш» командазы төлөпиг бооп, кубокту, дипломну, ламинаторну белекке алган, №1 уруглар садының «Алдын дүлгүүр» командазы кубок, диплом, принтер-биле шаңнадып, 3-кү черге төлөпиг болган.

Номинациялар аайы-биле «Омак-сергек соруу дээш» №21 уруглар садының «Убойная сила» командазы, «Тиеллелгеже чүткүл дээш» №30 уруглар садының «Өпейшкарлар» командазы, «Олимпийжи курлавырлар» деп номинацияга №3 уруглар садының «Комета» командазы, «Олимпийжи бүзүрел» дээш №20 уруглар садының «Челээш» командазы, «Демниг командага» №38 уруглар садының «Хүнчүгеш» командазы, «Эң-не тергиин ырыны» №40 уруглар садының башкылары күүсеткеш, төлөпиг болганнар.

Эстафетага №8 уруглар са-

№31 уруглар садының «Веснушки» командазы.

дының «Бременниң хөгжүмчүлери», стритбол ойнааш, №19 уруглар садының «Светофорик», дартска маргышкыш, №1 «Креатив» командалары бири черлерге төлөпиг болганнар.

«Арыг-силигнин акциязынга» бойдуска хумагалыын көргүзүп, ногаан, чараш бойдустуг девискээрниң богун №19 «Светофорик», №7 «Пираттар», №40 «Туристер» коман-

далары кончуг дүрген, шаңгык болгаш хөйну чыгыпкан. Бо хемчег эки деген эрткен деп болур. Командаларның эки кижилгези культуру инструкторлары баш бурунгаар эки белеткел херечилеп турар.

Алдыңа СӨ

Виктория САЛЧАКТА тырттырган чурчуу.

Байыр чедиришкени

Хүндүлүг ававыс Туктук-Кок Чанчыковна
САМУУ! Төрүттүнгөн хүнүңер-биле ажы-төлүң,
туктарың байыр чедирип тур бис! Ававыс сет-
кинден хүндүлээчел, сергек-омак, изиг сорук-

тук кижги. Аас-кежик, кадыкшылды сеткиливис
ханызындан күзевишаан, ошкап-чыттап, чассып
тур бис, авай!

Уругларыңдан.

Салгалымга алды чүзүн малды хүлээдиң бээр мен»

1924-1926 чылдар. Хамааты
Тыва, Моолдун девискээ-
төмнүн үе. Ол берге
чаа тургустунган ТАР-ны
Чепсектиг Күштер камгалап
деп чүвени 1922 чылда
тургустунган шериг яамызынга
камгалап турган Лопсан Куулар
Шериг удуртуптар билди-
килер Хомду дайынының
жарыячылары, чок болза, Рос-
сийаның (ССРЭ) партизан шим-
шениниң киржикчилери бо-
луп турган.

1925 чыл. Бай-Тайгадан
Мөңгө-Баян Начын оглу Сал-
чак шериг херексели, идик-хеп
кап турар складтарны таң-
ылдаар харысалганы хүлээн-
ген. Оң кады барган эштери
Шырап Келдир-Хамны, Делгер-
ол Кылын-оолду Чазакка ИХК-
н шугумунга ажылдаткан. Олар
зыл партизаннар-биле кады
мчик үймээнин басчырынга
за 1932 чылда Тере-Хөл ко-
лунга болган үймээнге кириш-
ш, келген. 1924-1933 чылдарда
азактың чарылга отряды Тыва-
н Араттың Революстуг кава-
ржи полугунга чедир хөгжээн.
«1923 чылдың чайынында чү-

ве, ССРЭ-ден ачы-дуза чедирип
келген эскадрон ээп чанары-
ның мурнунда боо-чепсээн, эт-
херекселин болгаш Сибирь округ-
нун Кызыл тугун Тываның Арат
шеринге дамчыдып берген» —
деп, М-Б. Салчак сактып чугаалап
чораан.

Оон бээр элээн чылдар эрт-
кен. Мөңгө-Баян Салчак, Шы-
рап Хертек-даа Бай-Тайгазының
Бай-Тал сумузунун малчыннары
чораан. Делгер-оол Хертек (Са-
рыг-оол) Биче-Шуйнун Кара-Суг
мал-чер ажыл-агыйын (МЧАЭ)
удуртуп, Бай-Талдың Сталин ат-
тыг колхозунга кадып, төрөөн су-
музунун, колхозунун, совхозунун
тудуг-суурун сайзырадыр, суур-
жуң байдалче арааттарны хаара
тудар ажылга үрө-түннелдиг үлүг-
хуузу кириген.

Мөңгө-Баян Салчак, Шырап
Хертек эгээртинмес байлак, бой-
дус чурумалы-биле шиметтинген
Мөңгүлөктерниң баарын санай
каш чүзүн малды өстүрүп, Бай-
Талдың 1943 чылда Сталин аттыг,
1973 чылда «Бай-Тал» совхозта-
рынга көдээ ажыл-агыйын сайзы-
радып ажылдап чораан.

Бир катап дуңмазы Мургу-

га баарга, аарып турар болган.
Аарып турган кижини Шивилиг-
ниң аржаан суунга 1936 чылда
чедирген. Бир дугаар Шивилиг
аржаанын ажылгаан кижиги Мургу
Салчак болган. Ол үелерде Бай-
Талга (Борбак-Тал) эң баштайгы
эмчилер Сарыг-Тараа, Маруся
(орус эмчи) олар турган.

«Назыдал кырызымза-даа,
салгалымга алды чүзүн малды
хүлээдиң бээр мен, төрөөн Ты-
вавыс амыдыралын көдээ ажыл-
агыйының сайзыралыга даянып
эглээң-не болгай» — деп, Мөңгө-
Баян, хүндүлүг дыштанылгаже
үнгөш, чугаалап чораан. Эң
баштай колхозка кирген кижиги
ол. «Көдүрбээн хөңгө чок» дээр
кижиги ол-ла болгай. Тудуг-суур
дээш эң баштайгы школа тудуун-
га чудук сөөртүп, тууру өрттедир
черге чудуктар эккеп, Окпан-оол
Салчак, Арапчыт Хертек олар-би-
ле тууру бүдүрер сарайны база
кылган.

Бо эрес-кежээ өгбелеринге
салгалдары чоргаарланып чо-
руурлар.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ.

Бай-Тайга кожуун.

Бай-Тал суур.

Өвүр кожуунун Чая-
Суур ортумак школазынга
октябрь 4-те 9 шакта "Доо-
зукчулар спартакиадазынче"
5,10,15,20,25,30,35,40... чыл-
дааннарны чалап тур бис.

Харылзажыр телефон-
ну: 8-929-314-66-10.

Сентябрь 19-тун
хүнүнден эгелеп Омск
хоорайдан келген «Чаа
технологиялар төвү» ма-
га-боттун (бүрүнү-биле
азы кезектеп) компью-
терге хыналдазын эрте-
ринче чонну чалап тур.
База ол ышкаш төптүн
эмчилери сүмелерни
бээр. Дыштаныр хүн
болгаш дүштеки чапсар
чокка ажылдаар.

«Мөңгүлек» гости-
ницазы, 2-ги каът («Би-
лайн» офис талазындан
кирер).

Харылзажыр теле-
фону: 8-983-366-1961.

«Дербент» мебель

-бүдүрүкчүлөрдөн эт-сээп;
-Эң-не чийик өртектиг регионда;
-Хоорай иштинде халас чедирип
турар;
-Кредитке берип турар.

Кызыл хоорай, Каменистая кудумчузу, 15
Тел: 8(39422)3-48-50.

Кызыл хоорай, «РПС» баазы, 25-2
Тел: 8(39422)2-48-49

Телевирлиг үндөзүңгө парлаан.

Садып алыкчыларның кичээңгейинге!

Тудугнун кол материалдарының
сады ажиттыңган!!!

- чылыглаар чүүлдер
- сугдан камгалаар херекселдер
- бажының кырын,
- даштын каастаар чүүлдер
- тудуг холуксаалары
- дуңзаалап каннаар монтаж херекселдери

Телевирлиг үндөзүңгө парлаан.

Шунтузу Абаканын өртектери-биле!

- Сантехника
- Одалга чылыы, суг дамчыдар херекселдер
- Суугулар, котелдар

Кызыл хоорай, Калинин 122 «а»
Фракта баазы **5-22-46**

АбаканСтрой

Пластик соңгалар
Лоджилерни шилдээри
Жалюзтер,
рольставнилер
7 хонук дургузунда
белеткээр
Россияга бүдүргөн
өрээлдер аразының
демир эжиктери

3 чыл хуусааны магадылап турар
Бажыңнарны таарымчалыг кылдыр
кылып алыңар!

Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу,
151ж (Он дугаар школаның дужу)
т. 8-923-265-3355, 8-923-544-5050, 3-44-22.

Чолаачыларны болгаш ажылчыннарны ажылга хүлээп алыр
бис. Ажылчыннарга негелде улуг. Шалыңын кылганын барым-
даалааш, төлээр, ол эки болгаш чогуур үезинде үнер.
Тел. 8-929-313-1717.

«РОССИЯНЫҢ ЭЖИКТЕРИ» МАГАЗИН

950 рубльден өрү өртектиг өрээлдер эжиктери болгаш
2900 рубльден өрү өртектиг даштыкы эжиктер.
Купе, Гармошка, дүрүп турар «Номчугаш» деп эжиктер.
Аркалар, чылыг шала, ПВХ плиткadan шала шывыглары.

Ажылдаары: пон.-субб. 9.00-18.00 ш.

Улуг-хүн — дыштаныр хүн.

Кызыл хоорай, Титов кудумчузу, 7.

Тел. 8 (39422)2-16-93, 8-923-262-1111

КХН «ГИГАНТ-СЕРВИС». ОГРН 1031700523546

Өртектөр парлаан үезинде шын болур.

Телевирлиг үндөзүңгө парлаан.

Тудуг каттыжыышкыны

ASIA-SIBERIA

чылыгыны камгалаарының аргазы

«ФРАКТАЛ» БААЗАЗЫ

- одалга	- соңгалар
- суг хандырылгасы	- балконнар
- канализация	- кышкы садтар
- котелдар	- тамбурлар
- сантехника	- бажыңнар ханаларының
- газ-бетон	- карттары
- кафе болгаш	- өрээлдээр ханалар
- магазиннер эжиктери	- оран-саваларның
	- даштын шилдээри

8 (39422)5-22-46, 8-902-996-83-92

Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 122 а
(«Фракта» баазы)

«Тудугнун дөжээнден серизинге чедир»
тудуг болгаш шеверлеп материалдары

Ие (өг-бүленин) капиталының

акша-хөреңгизин бажың тударыңга, бажың (чурттаар
дуга) садып алырыңга ажылгаары-биле чээлини бээр.

Тел. 8-923-389-70-57, 8-923-543-05-47.

КПК «Согласие», шынзыдылга №104 от 13 октября
201г. ОГРН 1061901008806.

Телевирлиг үндөзүңгө парлаан.

Мөөрей, мөөрей...

«АЙЫЫЛ ЧОК ДУГУЙ»

Кызылдың №5 гимназиясының аныяк инспекторлары.

Республиканың шко-
лаларының аразында
мындыг аттыг мөөрей-
фестиваль болуп эрткен.

Бо маргылдааның органи-
заторларына Республиканың
уруларның немелде өөредилге
төвү, ТР-ниң Өөредилге бол-
гаш эртем яамызы, ИХЯ-ның
Тывада орук шимчээшкениниң
айыыл чок чоруунуң күрүне ин-
спекциясы, ТР-ниң Орук-тран-
спорт яамызы болгаш «Тываав-
тотранс» өөредилге комбинаты
хамааржыр.

Кызыл хоорайның школала-
рындан болгаш республиканың

кожууннарындан 11 команда
киришкен. Бо командалар —
август-сентябрь айларда эрткен
школа мөөрейлериниң тилек-
чилери.

Уруглар орук шимчээшкени-
ниң дүрүмүнө, бир дугаар эмчи
дузасынга, терге мунуп алгаш,
янзы-бүрү шалтараазыннар эр-
теринге билин шенешкеннер.

Маргылдааның түңнелин-
де бирги черни — Кызылдың
№5 гимназиясы, ийги черни —
Кызыл кожуунуң Каа-Хемниң
№1 ортумаа школы, үшкү
черни Чаа-Хөл ортумаа школы-
зының аныяк инспекторларына

жюри тывыскан.

ТР-ниң Орук-транспорт
яамызынга болгаш «Тыва-
автотранс» өөредилге ком-
бинатының директору С. А.
Белоусовка доктаамал детким-
чези дээш мөөрейниң органи-
заторлары өөрүп четтиргенин
илеридип турар.

«Айыыл чок дугуй-2015»
деп Бүгү-россия фестивалына
киржир эргени Кызыл хоорай-
ның №5 гимназиясының аныяк
инспекторлары чаалап алган.

Алдынай СОЯН.

Ирина СОРОКИНАНЫҢ
тырттырган чуруктары.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы —
2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нинител-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05.
Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити
амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама,
чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-
22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.
Тираж 6454. Чагыг 120. Номери парлагаже дузагааны: график
езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Уттундурбас эргим сөст

Оон бээр он-он чылдар шуу-
жуп эрткен. Тергиин аныяк чо-
раан үем болгай. Шериг албан-
хүлээлгемден халашкаш, өг-бүле
туткан чылым. Чуржум оолдун
хары чаа-ла он үш турган. Кат-
иенниң хеймер оглу, чеже-даа
бичи болза, ооң угаангыр, ша-
лыпкын, кежээзи-даа кончуг бо-
лурга, ону сиген бригаданынга
санакчылап ажилдадып каан. Ол
үеде кижиги бүрүзү аъттыг. Аът
кадарчызы Айдың-оол деп ирей
турган. Хүн үнмээнде-ле, чылгы-
зын кажаалап, кидис өглер ара-
зы-биле: «Кириңер!» — деп алгы-
рар чүве. Бир эртен Даргын-Бора
деп адымны эзертээш, чоруур
деп турумда:

— Честей, честей, мени эдер-
тип алыңарам, сиген кезер маши-
наны дыка эки билер мен — дээн
чуржумнун алгызы дыңналды.

— Мана, Очур. Эртен! — дээш,
аъттаныптым. Ол «честейлээн»
үн мени амыраттастан. Ол до-
раан совхоз директору Кара-оол
даргага кирдим:

— Сиген кезер машинага
башкарыкчы херек. Чуржум оол
мени амыраттастай берди.

— Каш харлыг кижил?

— Он бештээр — деп таарыш-
тырдым.

— Төрзэн херчилелин эккел
— деп бо. Херчилелин көөрге,
чаа-ла он үштүг болурга:

— Назы-хар четпес дээш бу-
рууга онаажы бээр бис, ол-даа

хоржок боор, оол.

— Улуг-шыраа-
кижи. Хөөкүй өскү
ийин, чүве шингээ
амыр, даанган ажылы
салгалы кедергей...

— Хилинчектиг ки-
сен, оол. Бодун эки
гаараар сен — дээш
ришкинге атты салы
Амыраанымны чүте де

Чуржум оол
күш-ажылчы намдар
лээн. Совхозтун инже
аныяктарның хову б
ның бригадири, ком
«Алдын тараа» шаңнал
дакпыр эдилекчизи,
трактор башкарыкчы
чы, каңнакчы мергежи
кастыктарының дүктөрү
нелип чоруур апарган.

Ынчалзажок «честе-
чаптанчыг үн кула
чаңгыланып арткан.

Сюрюнмаевич — ам
хүндүлүг дыштанылгада
на дег ийи кыстарның

дун ынак ачазы. Оглу
хүрешке ССРЭ-ниң спор
ри, улуг уруу улуг кезер
луп ажилдап чоруур.

«Оглу» очерктиң маадыр
Сат Сюрюнмаевич С
ның тулган эки чедиш
дээш чоргаарланып чор

Эрензэн

Кызыл.

«Чогаалдарны номчуп ора...» биж
бодалдары чыынды болуп парлатты

Якутияның Күрүне университе-
динин аспирантуразының доо-
зукчузу, ТГШИ-ниң литература
секторунун эртем ажилдакчызы
Радион Донгактың чогаал шинчи-
лелиниң талазы-биле сөөлгү 10
чылдарда бижип келген ажилда-
рының чыынды ному Абаканның
«Журналист» деп ном үндүрер
черинге 500 санныг парлаттын-
ган.

Чыындының редактору — фи-
лология эртемнеринин кандида-
ды, Тыва Республиканың Чогаал-
чылар эвилелиниң кежигүнү,
шүлүкчү Тайгана Хертековна
Очур. Рецензиясын филология
эртемнеринин кандидаты Чүр-
гүй-оол Михайлович Доржу, эге
сөзүн филология эртемнеринин
кандидаты Сайлыкмаа Салчаков-
на Комбу олар бижээн.

Ном «Тыва прозаның хөрлээ
оду», «Шүлүкчүлөр-биле баш-
тайгы таныжылгам», «Хемчиктин
үнүн дыңнап өскөн шүлүкчү»,
«Якут хээлер» деп кезектерден
база капсырылгалардан тургус-
тунган.

«Тыва прозаның хөрлээ оду»
деп кезекте С. Токаның «Арат-
тың сөзү», «Хомду дайыны»,
С.Сарыг-оолдун «Аңгы-оолдун
тоожузу», О. Сувакпигиң очерк-
тери, К. Кудажының «Уйгу чок
Улуг-Хем», М.Кенин-Лопсанның

«Чүгүрүк Сарала», Ш.С.
«Хемчик нояны» болгаш
даа чогаалдарын, Е.Тай-
база А.Калзанның чога-
алдарын аңгы-аңгы хамаарыш-
тарган чүүлдерин кирген.

Ийги «Шүлүкчүлөр»
баштайгы таныжылгам»
кекте С.Пюрбюнуң, Б.
С.Комбу, Ю.Некрасов о
шүлүк чогаалына сайга
лар бар. «Хемчиктин үнү
нап өскөн шүлүкчү» деп
М.Ооржактың чогаалдары
лынга хамаарышкан аж
иштээн. А «Якут хээлерде»
бодунун диссертациязында
рип турар чамдык солун
дар талазы-биле эскерип
киргени солун.

Тыва дыл болгаш
башкыларынга, ном сан-
ның ажилдакчыларынга
ажыктыг чүүл — тыва чога-
лаларның төрүттүнгөн ай, хү
айы-биле долу календары
гусканы. Ол чаа чүүл болуп
капсырылгада кирген. Сайга
галарының чыындызының
че үнгени-биле аныяк
сайгарыкчызынга улуг
чедирип, моон-даа ыңай
дыкчы чедишкенинни
каалыңар!

Менги ООРЖ

Туран 2000

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация-
адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика тала-
биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн. Херчилел-
дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакция-
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылар
дыңнадылары дээш авторлар боттары харылар.